

ԳՐԱԿԱՆ

ՏՈՆԻԿԱՇԷՆ

**(Երևակայական ճամբորդություն պատմության բաղիղներում՝
COVID-19-ի պայմաններում)**

Մարդիկ ու քաղաքները զարմանալիորէն հար ու նման են: Նրանք ծնւում, գոյատեւում ու մեռնում են: Ես գիտէի այդ քաղաքի՝ հայի հիմնած բնակավայրի, կեանքի ու մահուան պատմութիւնը, բայց նորին մեծութիւն ժամանակը եւ նրա արգասիք Covid-19-ը ստիպեցին ուսումնասիրել նաեւ ծնունդը: Իսկ դա գտնւում էր... միջնադարում:

Կար մի գրաբար ձեռագիր յիշատակարան, որը գրել էին հայր ու որդի, եւ որի հետքը կորչում էր Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի պահոցներում, բայց պահպանուել էր ընդօրինակումը: Եւ հէնց դա ինձ համար դարձաւ սկզբնաղբիւր, որը կ'անւանեմ Տոնիկաշէնի յիշատակարան:

Ի՞նչ բան է միջնադարեան ձեռագիրը, ովքե՞ր են հեղինակները: Գրչագիրները՝ հեղինակները եւ ընդօրինակողները, կրթութեան տարբեր մակարդակ ունեցող մարդիկ էին, հիմնականում՝ հոգեւորականներ, որոնք շարագրում էին իրենց աչքի տեսածը, երբեմն էլ՝ լսածը: Միեւնոյն պատմական անցքի վերաբերեալ գոյութիւն ունեն զանազան վկայութիւններ, երբեմն՝ հակասական, անստոյգ եւ նոյնիսկ իրարամերժ, այդ իսկ պատճառով իմ սկզբնաղբիւրը ստիպուած էի համագրել այլ ձեռագրերի, այլ յիշատակարանների հետ եւ յանգել տրամաբանական եզրակացութեան:

Տոնիկաշէնի յիշատակարանն սկսւում է 1399 թուականից, հեղինակը սեբաստացի դպիր Գրիգորն է: Երբ նա վախճանւում է 1440 թ., գործը շարունակում է որդին՝ Բրուսայում քահանայ ձեռնադրուած Գրիգորը եւ աւարտում 1466 թ., որովհետեւ «նախ պաշտօնս ծանր է եւ բ. ծերացայ իցէ ոչ եւս կարեմ շրջիլ աստ եւ անդ»:

Սկսենք մեր պատումը:

1399 թ. Սեբաստիան մտնում էր բզկտուած Բիւզանդական կայսրութեան Բութանիայի իշխանապետութեան մէջ, որի Բրուսա քաղաքում գտնւում էր սուլթան Բայազիտի նստավայրը, իսկ նրա որդի էրթօղլուը (ըստ բիւզանդացիների՝ Օտոպուը) Սեբաստիայի կուսակալն էր: Եւ ահա համաշխարհային պատմութեան ամենայայտնի կաղը՝ Լենկ Թեմուրը, իր դեղնամաշկ, շեղաչ ու լայնաճակատ զաւթիչ բանակով Վրաց աշխարհից անցնում է Փոքր Ասիա: Գրիգոր Դպիրը նրան անուանում է «անգութ ճիւղն եւ անհաւատն Լէնտէմիր», «արբանեակն սատանայի», որը Ապրիլի 10-ին «եկն պաշարեաց զգուարճալի քաղաքն մեր Սեբաստիա»:

Այն, ինչ կատարուեց Սեբաստիայի հետ, Գրիգոր Դպիրը հպանցիկ նշում է ողբի տեսքով, այնինչ այլոց յիշատակարաններում փաստուած են աներեւակայելի անողորութեան սարսափելի տեսարաններ:

Սեբաստիան համարւում էր Փոքր Ասիայի ամենաանառիկ քաղաքներից մէկը: Երեք կողմից պատուած էր ջրալից խրամով եւ միայն արեւմտեան կողմից էր հնարատր յարձակում, ինչին եւ պատրաստ էր քաղաքի 12-հազարանոց կայազօրը, որի մէջ մտնում էին 4000 քաջարի հայ ասպետներ:

Լենկթիմուրի զօրապետ, Ակ-Քոյունլու ցեղից Քարա-Օսմանը կիրառեց ռազմական

հնարք, 8000 հոգի 15 օր շարունակ գաղտագողի փորեցին արեւմտեան կողմի պարիսպը, բայց այնպէս, որ չփլուի՝ փորուածքներում տեղադրելով կոճղեր ու գերաններ: Երբ ամէն ինչ պատրաստ էր, Լենկթիմուրը քաղաքին անձնատուր ու զէնընկեց լինելու վերջնագիր ներկայացրեց, խոստանալով մահմեդականներին կեանք շնորհել, իսկ հայ ասպետներին սրախողխող շանել: Մերժում ստանալով, Լենկթիմուրն ազդանշան տուեց այրել փորուածքների գերաններն ու կոճղերը, եւ մէկ հարուածով արեւմտեան կողմի պարիսպն ու աշտարակները փլուզուեցին:

«Արբանեակն սատանայի» կատարեց խոստումը՝ կեանք պարգեւեց մահմեդականներին, գլխատեց միայն կուսակալ էրթօղլուլին: Խոստումին հաւատարիմ մնաց նաեւ հայ ասպետների նկատմամբ. քանի որ խոստացել էր սրախողխող շանել, հրամայեց նրանց գլուխները կապել սրունքներին, անուի նման զառիթափից գլորել մեծ փոսի մէջ ու ողջ-ողջ թաղել:

Լինելով քրիստոնէութեան կատաղի թշնամի, Լենկթիմուրն աւերեց քաղաքի բոլոր եկեղեցիները, հայ կանանց կապել տուեց ձիերի ազիներին ու վազեցրեց, երիտասարդ տղաներին ու աղջիկներին ժողովեց դաշտավայրի մէջ եւ անխնայ կոտորեց, աղքատներին գերեվարեց, իսկ հարուստներին կտտանքների ենթարկեց, որպէսզի տիրանայ նրանց պահած գանձերին. արդիւնքում՝ 12 տոննայ ոսկէ, արծաթէ ու թանկարժէք իրեր ձեռք գցեց եւ ուղարկեց Սամարղանդ:

Ահա այսպիսին էր իրավիճակը, երբ 1400 թ. մայիսեան մի գիշեր խոշոր հողատէր ու մեծահարուստ Տոնիկը իր տուն հրաւիրեց 400 գերդաստանների աւագներին՝ միտք անելու: Ներկայ էին նաեւ անհօտ ու անեկեղեցի մնացած Տէր Կարապետը, Տէր Նշիկը, Տէր Գաբրիէլը եւ, ի հարկէ, Գրիգոր Դպիրը: Անտանելի գոյատեւումից ազատուելու համար որոշուեց թողնել ծննդավայր Սեբաստիան ու գաղթել արեւմուտք՝ Բուլթանիա, Սուլթան Պայազիտի տիրոջներ, եւ տրամաբանութիւնը պարզ էր՝ թշնամու թշնամին բարեկամ էր:

Թէ զաւթիչների դաժանութեան պայմաններում ինչպէս յաջողեցրին, Գրիգոր Դպիրը, ցաւօք, չի նշում, բայց ենթադրում եմ, որ խոշոր կաշառք են տուել ու կարողացել քաղաքից դուրս գալ:

Եւ այսպէս, 400 ընտանիքից բաղկացած քարաւանը՝ Ջոշ Տոնիկի ու քահանաների առաջնորդութեամբ, Մայիսին ճանապարհ ընկաւ: Սեբաստահայ ընտանիքները մըշտապէս աչքի են ընկել բազմածնութեամբ՝ 20-30 հոգանոց գերդաստանը համարում էր միանգամայն բնական: Եթէ հաշուի առնենք, որ նրանց մի մասը զոհ էր գնացել Լենկթիմուրին, ապա քարաւանը բաղկացած էր առնուազն 1500-2000 հոգուց:

Երկու ամիս անց գաղթականները կանգ առան Սաքարիա եւ Սապոնճի գետերի արանքում, յունաց Սարիու Դոգանի աւանի մօտ: Սեբաստիայից մինչեւ այդտեղ ուղիղ գծով 580 կմ է, բայց չմոռանանք, որ խօսում ենք XIV դ. վերջին տարուայ՝ դարադարձի մասին: Քարաւանում կային ծերեր, կանայք, երեխաներ, որոնց հանգիստ էր պէտք: Եթէ նկատի ունենաք, որ շաբաթը 5 օր են շարժուել, օրական 15 կմ. ու կանգ են առել երկու ամիս անց, կը նշանակի կտրել-անցել են շուրջ 700 կիլոմետր: Տեսնես ինչպէ՞ս են գրաստներով ու սայլերով անցել սարեր-ձորեր, ինչպէ՞ս են սնուել, ի՞նչ խոշընդոտներ են յաղթահարել...

Վայրը, ուր հասան, գետնարանքում գտնուող անմարդաբնակ, ապրելու համար ոչ պիտանի ճահճախուտ էր եւ պատկանում էր օսմանցի Ֆելզի էֆենտիին: Սա, առաջնորդուելով «թշնամու թշնամին բարեկամ է» սկզբունքով, այդ վայրը նուիրեց գաղթականներին եւ դարձաւ նրանց հովանաւոր ու պաշտպան: Իսկ տարեցտարի, օրեցօր

իրենց Բիւզանդական կայսրութեան տարածքները կորցնող յոյները, որ ապրում էին անտառապատ բլրի վրայ եւ զբաղուում օճառագործութեամբ, ընդհակառակը՝ խէթ աչքով նայեցին հայերին, առաջնորդուելով «Թշնամու բարեկամը Թշնամի է» սկզբունքով եւ նրանց էլ համարելով զաւթիչներ:

Բայց դառնանք մեր գաղթականներին: Նրանք վրաններ խփեցին, անտառափայտով ու ծառերի ճիւղերով հիւղակներ սարքեցին եւ սկսեցին աստիճանաբար ճահիճները շորացնել ու տարածքը իւրացնել: Քահանաներն իրենց հետ բերել էին Սուրբ Կարապետի եւ Սուրբ Հովհաննէի մասունքները եւ առաջին բանը, որ արեցին, կառուցեցին փայտաշէն մատուռ եւ անուանեցին Սբ. Նշան: Իսկ քանի որ գաղթականների առաջնորդը Ջոշ Տոնիկն էր, բնակավայրն անուանուեց Տոնիկաշէն կամ Տոնիկապատ:

Թէ ինչպիսի դժուարութիւններ, շարչարանքներ, զրկանքներ կրեցին գաղթականները, Գրիգոր Դպիրը լուում է: Բայց խօսում է այն մասին, թէ ինչպէս 1404 թ. Սաքարիա գետը ափերից ելաւ, տեղի ունեցաւ հեղեղում, որն աւերեց Տոնիկաշէնի հիւղակները, իսկ ոմանք ջրախեղդ եղան: Պատմում է նաեւ այն մասին, թէ ինչպէս 1416 թ. գոռոզամիտ, անհեռատես ու մոլեռանդ յոյները հեռացան՝ այրելով իրենց աւանն ու անտառապատ լեռը:

Գաղթականները Տոնիկաշէնն ու շրջակայքը վերածեցին բերքառատ տարածքի: Դա պատճառ դարձաւ, որ ոչ միայն հայերի նոր գաղթախմբեր գան Մարաշից, Ակնից, Աւստրո-Հունգարիայից, Պարսկաստանից, այլեւ չէրքեզներ ու վրացիներ, եւ XVI դ. Տոնիկաշէնի դաշտավայրում արդէն կար 125 գիւղ:

Ըստ Տոնիկաշէնի յիշատակարանը շարունակող Տէր Գրիգորի, երբ 1453 թ. սուլթան Մահմէտը գրաւում է Կոստանդնուպոլիսը, երկու տարի անց հրաման է արձակում քանդել վրաններն ու հիւղակները եւ կառուցել փայտէ ու քարէ տներ: Դրա նպատակը գաղթականներին տեղում պահելն էր, նստակեաց դարձնելը: Տոնիկաշէնցիները ենթարկուեցին ու կառուցեցին 600 տուն:

Սկսուեց քրիստոնեաների հալածանքը թուրքերի կողմից. հայերին ու յոյներին արգելուեց ձի կամ էջ հեծնել, կարող էին միայն ջորի նստել, այն էլ՝ շեղակի: 1462 թ. յոյներին արգելուեց մայրենի լեզուով խօսել, իսկ տոնիկաշէնցիները պահպանեցին հայերէնը՝ շնորհիւ Ֆելզի էֆենտու բարեհաճութեան:

Շուրջ 12 հազար բնակչութիւն ունեցող Տոնիկաշէնը շրջակայ գիւղերի համար վերածուեց բերքավաճառութեան շուկայի: Ամէն Երկուշաբթի այստեղ կազմակերպւում էին տոնավաճառներ, եւ թուրքերը 1661 թ. քաղաքը վերանուանեցին Ատապազար, ատա՝ թարգմանաբար կղզի, որովհետեւ գտնուում էր երկու գետի միջակայքում, եւ պազար՝ շուկայ:

Վերելում արդէն ասել եմ, որ Տոնիկաշէնի յիշատակարանն աւարտուում է 1466 թ., դրանից յետոյ՝ աւելի քան չորս դար, Ատապազարի վերածուած Տոնիկաշէնի մասին պատմական աղբիւրները լուռ են: Բայց փաստ է՝ թուրքերը ձեռք գցեցին մի բնակավայր, որ հիմնել, շէնացրել էին հայերը, եւ որի հետ իրենք որեւէ առնչութիւն չէին ունեցել:

* * *

Ես ինքս իմ առաջ երդուել եմ, որ ոտք չեմ դնի Թուրքիա: Որովհետեւ դա ոսոխերկիր է: Որովհետեւ եթէ Ատրպէյճանը Թշնամի է հռչակել Հայաստանի Հանրապետութեանը, ապա Թուրքիան՝ ողջ հայ ազգին, ժխտելով իր գործած ցեղասպանութիւնը,

Հանրապետութեան սահմանը փակ պահելով, դիւանագիտական յարաբերութիւններ չհաստատելով ու պայքար մղելով Սփիւռքի դէմ:

Հայաստանի ճամբորդական գրասենեակները, որոնք տուրիստական խմբեր են կազմում ու տանում Արեւմտեան Հայաստան՝ Վան, Մուշ, Սասուն, Տիգրանակերտ, յուշ են վաճառում, պատմական յուշի բիզնես են անում: Բայց չեմ հասկանում այն հայրենակիցներին, որոնք մեկնում են այդ խմբերով: Իբր՝ ի՞նչ: Կարօտա՞խտ փարատել: Ինչպէ՞ս կարելի է կարօտ տաժել մի վայրի հանդէպ, որտեղ չես ծնուել ու երբեք չես ապրել: Ստորացուելու զգացում չե՞ն ապրում թանգարանի վերածուած Ախթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցու պատերին տեսնելով սպիտակ կիսալուսնով եւ աստղով թուրքական կարմիր դրօշները: Եւ դեռ դրա համար վճարում են՝ ի նպաստ Թուրքիայի պետական գանձարանի:

Այո, երդուել եմ, որ ոտք չեմ դնի Թուրքիա ու երդումս խախտած չեմ լինի Covid-19-ի ժամանակ երեւակայական ճամբորդութիւն կատարելով: Ես ուզում եմ Ատապազարը տեսնել ու դրա համար նախապատրաստուել եմ:

Նախ, ունկերիս խոռոչների մէջ մտցրել եմ երկու փոքրիկ ռետինէ խցաններ՝ ականջափակեր, որովհետեւ չեմ կարող, ի վիճակի չեմ լսելու թուրքերէն գէթ մէկ բառ: Թուրքերէնն ինձ համար, առաջին հերթին, ցեղասպանների՝ գլխատողների, անդամահատողների, առեւանգիչների, բռնաբարողների, ողջ-ողջ այրողների, մանուկներին կամրջից նետողների լեզու է, եւ ես չեմ ուզում այն լսել:

Հագնուած եմ տուրիստի պէս ու ձեռքիս պլանշետ է, որտեղ կան մի քարտէզ ու բազմաթիւ հին լուսանկարներ:

Յայտնում եմ Կոստանդնուպոլսի Հայտարփաշա կայարանում, որտեղից գնացք պիտի նստեմ: Ամենուր, ամէն քայլափոխի Թուրքիայի դրօշներն են: Ոչ մի ձայն չեմ լսում, բայց թուրքերը յանկարծ քարանուծ-կանգնում են. երեւի մուեզզինը Այա Սոֆիայից ազան է կանչում:

Երանի՛ ընչացքներս էլ փակ լինէին ու չզգայի քարափին բախուող Մարմարայի թոյլ ալիքների գաղջը: Այդ հեղձուկն ինձ յիշեցնում է 1915-ի Ապրիլի 11-ը, երբ Պոլսոյ հայաբնակ տներից գիշերով հաւաքեցին, «ծաղկաքաղ» արեցին շուրջ 250 մտաւորականների, հոգեւորականների, յեղափոխականների, պետական ծառայողների, վաճառականների ու միանգամայն պատահական մարդկանց եւ ասկյարների հսկողութեամբ բերեցին այստեղ՝ գնացքով Չանկրի աքսորելու:

Մօտենում եմ տոմսարկղին եւ խնդրում Ատապազարի տոմս տալ: Խօսում եմ ռուսերէն (այստեղ մեծ մասը ռուսերէն հասկանում է), չեմ լսում տոմսավաճառ թրքուհին ինչ է ասում, բայց ափումս յայտնում է տոմսակը:

Այստեղից օրական 10 շարժակազմ է գնում Ատապազար: Տարածութիւնը 125 կմ է, եւ 1 ժամ 38 րոպէ անց տեղ եմ հասնելու:

Պլացկարտ վագոնը մարդաշատ չէ՝ մի քանի թուրքեր, որոնք ակնապիշ նայում են տուրիստիս: Վագոնի բոլոր լուսամուտների ապակիներին թուրքական թափանցիկ դրօշն է՝ աստղն ու կիսալուսինը:

Երբ գնացքը շարժում է, նայում եմ պատուհանից դուրս ու կրկին մտաբերում 1915-ի Ապրիլը: Նրանց գնացքը ուրիշ էր: Վագոնի դռները փակ էին, պատուհանները՝ անթափանց, եւ հսկում էին սուլիաւորները:

Ահա դէմ դիմաց ու կողք կողքի նստած են Կոմիտաս ու Գրիգորիս վարդապետներ:

րը, «Սապահ» թերթի խմբագրապետ Տիրան Քէլէկեանն ու բժիշկ Վահրամ Թորգոմեանը: Տոքթորն անասելի տխուր է, գլուխը կախ, արցունքոտ աչքերով տրտնջում է, որ այլեւս չի տեսնի ընտանիքի անդամներին: Կոմիտասն անընդհատ քաջալերում է ընկճեալին, եւ դա նրա՝ հոգեւորականի պարտականութիւնն է, որ կատարում է:

Ես գիտեմ աքսորականներից գրեթէ իւրաքանչիւրի գործն ու ճակատագիրը, բայց գիտելիքը բաւարար չէ, ես անկարող եմ վերապրել բնագոյարձակ թուրքի պատճառած սարսափներն ու այն յուսալքութիւնը, որ նրանք զգացին իրենց մաշկի վրայ:

...Գնացքն անցնում է չքնաղ Իզմիթն ու Պարտիզակը եւ կանգ առնում Ատապազարում: Այս նոյն երկաթուղագծով կարելի է հասնել Էսկիշէհիր, ապա՝ Թուրքիայի մայրաքաղաք՝ Անգարա, այդտեղից անյայտ ճանապարհները կը տանեն Զանկրի եւ Այաշ, որտեղ անբուժելի հոգեկան խանգարմունք ունեցաւ Կոմիտաս վարդապետն ու սրախողխող եղան բազմաթիւ բանաստեղծներ, արձակագիրներ, բժիշկներ, հասարակական գործիչներ, պետական պաշտօնեաներ եւ պատահական մարդիկ: (Այդպիսին էր մէկը, որի անուն-ազգանունը համընկել էր յեղափոխական գործչի, ու սխալմամբ ձերբակալուել էր: Արդէն Այաշի բանտում պարզուեց, որ հիւանդոտ աչքերով ու հնամաշ շորերով այդ մարդը շնասպան է: Պոլսի փողոցներում ազատօրէն թրեւ եկող շներին բռնում-սատկացնում էր, պոչերը կտրում, որպէս ապացոյց ներկայացնում թաղապետարան եւ ամէն պոչի համար ստանում 60 փարայ: Օրական՝ 5-10 շուն, եւ դա էր մարդու արհեստը: Բանաստեղծ Սիամանթօ, «Ազատամարտի» խմբագրապետ, գրող Ռուբէն Զարդարեան, բժիշկ Նազարէթ Տաղաւարեան, հասարակական գործիչներ, երեսփոխաններ եւ... շնասպան: Դա այնքան վիրաւորական էր, որ բժիշկ Նազգաշեանը նրա անունից հեռագիր ուղարկեց Թալէաթին, եւ մի քանի օր անց շնահաւաքն ազատ արձակուեց): Բոլորի դժբախտութեան պատճառը մէկն էր՝ նրանք հայ էին:

Իջնում եմ կառամատոյց ու նայում շուրջս: Ապա հանում եմ պլանշետս ու թերթում կայարանի հին լուսանկարները:

Առաջին շոգեկառքը Պոլսից 4-5 ժամում այստեղ հասաւ 1897-ին, իսկ կայարանը գտնուում էր քաղաքից մօտ 5 կմ. հեռաւորութեան վրայ:

Երկաթուղու գործարկումը յեղափոխական նշանակութիւն ունեցաւ Ատապազարի համար, նոր առաջընթացի հիմք հանդիսացաւ: Հայութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ իր բերքն ու բարիքը, զանազան ապրանքները վաճառքի տանելու ոչ միայն Պոլիս, այլեւ հասցնելու Նիկոմիդիայի ծովեզերք. քաղաքը հարստացաւ:

Բայց այս կայարանն ինձ համար վերջի սկզբի խորհրդանիշն է: Երբ 1915 թ. Յուլիսի 18-ին սկսուեց հայութեան տեղահանութիւնը, նրանց՝ աւելի քան 20 հազար հոգու, բերեցին այստեղ, երեք օրուայ ընթացքում՝ ունեզրկելուց, թալանելուց յետոյ, անասունների պէս լցրին ապրանքատար վագոններ, ու գնացքները տարան երկրի խորքերը: Երեք տարուայ ընթացքում 3/4-ը կոտորուեց, իսկ 1918-ին Տէր-Զօրից այս նոյն կայարան վերագոյարձաւ շուրջ 4000 հոգի:

Կայարանից դուրս գալիս անմիջապէս տեսնում եմ Աթաթուրքի՝ դրօշներով զարդարուն եռահարկ թանգարանը: Այդպիսի թանգարաններ կան Թուրքիայի գրեթէ բոլոր քիչ թէ շատ կարեւոր քաղաքներում, ասես յիշեցում, թէ ում երկրում ես գտնուում: Ինձ այդ յիշեցումը պէտք չէ, ես գիտեմ, որ գտնուում եմ իմ ժողովրդի եւս մէկ դահճի երկրում: Որովհետեւ այն, ինչ չարուեց Թալէաթի օրօք, այս՛, խօսքը բուն քաղաքում կոտորածի մասին է, արեց Քէմալը:

1921 թ. անգլիացիները լքեցին Ատապազարը եւ քաղաքում տեղակայուած յունական զօրքին խորհուրդ տուեցին հեռանալ Իզմիթ: Զօրքի հետ քաղաքը թողեցին նա-

Եւ ցեղասպանդ վերապրած հայերը, բայց ոչ բոլորը, 600 հոգի որոշեցին մնալ ու յուլայ գնալ թուրքական նոր իշխանութեան հետ: Ինչպիսի՛ պարզամտութիւն... Նրանք հաւաքուեցին ազգապատկան բաղնիքի մօտ՝ պատրաստուելով ողջունելու քէմալականներին: Փրփրաբերան ասկյարները տեղնուտեղը իսկական սպանդ իրականացրին՝ գընդակահարեցին, սրախողխող արեցին 468 տղամարդու, կնոջ, տարեցի ու երեխայի: Ողջ մնաց 132 հոգի:

Ահա այդ շարդի կազմակերպչի թանգարանն է աչքիս առաջ:

Ի՞նչ գիտեմ ես արդի Ատապազարի մասին: Սաքարիա մարզի կենտրոնն է, ունի շուրջ 400 հազար բնակիչ, մեքենաշինական-բանուորական քաղաք է, թողարկում է կոմբայն ու տրակտոր, ճապոնական «Տոյոտա» ատոմոբիլային արտադրութիւն ունի: Զարգացած են փայտամշակումն ու քիմիական արդիւնաբերութիւնը, շրջակայքի հանքերից ստացւում են երկաթ, ցինկ ու պղինձ, ամէն տարի հաւաքւում է պտուղ-բանջարեղենի առատ բերք: Կան նաեւ շաքարի գործարան, մետաքսի ու տեքստիլի ֆաբրիկաներ: Եթէ շարժուես Իզմիթի ուղղութեամբ, կը հանդիպես Սապանջա լճին, որի ափերին գտնուում են շքեղ հիւրանոցներ, ռեստորաններ, մեծահարուստ ստամբուլցիների առանձնատներ: Բայց այդ ամէնն ինձ չի հետաքրքրում:

Ատապազարի ծնունդ են երկու հոգի, որոնցով թուրքերը հպարտանում են: Մէկը «Բոսֆորի ցուլ» մականուամբ ֆուտպօլիստ Հաքան Շուքիրն է, որի հարսանիքը 1995 թ. ուղիղ եթերով հեռարձակուում էր թուրքական պետական հեռուստատեսութեամբ: Նա 2002-ին հաւաքականի կազմում նուաճեց աշխարհի առաջնութեան բրոնզէ մետալ, իսկ 2011-ին «Ազատութիւն եւ զարգացում» կուսակցութիւնից դարձաւ մեջլիսի անդամ: Միւսը Թուրքիայի պատմութեան մէջ ուժեղագոյն շախմատիստուհի Պեթուլ Ճեմրէ Եըլտըզն է՝ երկրի առաջին կին գրոսմայստերը եւ բազմակի շեմպիոնը:

Բայց նրանք էլ ինձ չեն հետաքրքրում, որովհետեւ ես կարող եմ հպարտանալ այլ աղաբազարցիներով, զոր օրինակ՝ «Պոլիս եւ իր դերը» քառահատոր աշխատութեան հեղինակ, պատմաբան ու գրող Յակոբ Սիրունիով, արձակագիրներ Շաւարշ Նարդունիով ու Վարդան Եղիշէեանով, ֆրանսիական Դիմադրութեան շարժման անդամ, Օսվենցիմի եւ Բուխենվալդի համակենտրոնացման ճամբարներից վերապրած Միհրան Մավիեանով, Փարիզի հանրայայտ «Ֆեբիս» լուսանկարչատան հիմնադիր Յակոբ Սեմերջեանով, Ատիս-Ապեպայից Ջիբուտի երկաթուղի կառուցած Սուրէն Զաքրեանով: Եւ ուրիշներով, կարող եմ այս շարքը շարունակել, բայց հիմա դա նշանակութիւն չունի:

Թերթում եմ պլանշետը ու նայում քարտէզին: Դա այնքան էլ քարտէզ չէ, աւելի ճիշտ՝ ամենեւին քարտէզ չէ, դա ցեղասպանդը վերապրած ոմն աղաբազարցու յիշողութեամբ վերարտադրուած, ձեռքով գծուած յատակագիծ է, որով էլ առաջնորդուելու եմ:

Քանի որ երկաթգիծը ժամանակին անցնում էր քաղաքի կողքով, բնականաբար, ըստ տրամաբանութեան, ես պիտի քայլեմ դէպի կենտրոն, այնտեղ, ուր ապրում էին հայերը:

Թուրքերը զարմանքով ինձ են նայում, որովհետեւ զբօսաշրջիկի համար քաղաքը ոչ մի տեսարժան վայր չունի, բացառութեամբ 553 թ. Յուստինիանոսի կառուցած 429 մ երկարութեամբ ու հնգակամար կամրջի, որը թուրքերն անուանում են Բեշքյուփրու:

Ես քայլում եմ փողոցներով ու նայում շէնքերին. դրանք ճարտարապետական ոչ մի իւրայատկութիւն չունեն, հիմնականում իրար նման եռալայրկ ու քառալայրկ քառակուսի շինութիւններ են: Եւ դա էլ ունի իր բացատրութիւնը. ի սկզբանէ Ջոջ Տոնիկն ու նրա գաղթականներն էին ճահիճները շորացրել, հետեւաբար հողային հիմքը այն-

քան փափուկ է, որ անհնար է բարձրալարկ շէնքեր կառուցել: Հայերի տներն էլ էին առաւելագոյնը եռալարկ ու փայտաշէն, բայց ունէին մի առանձնայատկութիւն:

Յեղասպանութիւն վերապրած Նուարդ Փեսքինը այսպիսի քառատող ունի.

*Այդպէ՛ս... կ'սպրի սէր սէրը յաւերժական յուշերով,
Գիւղին զմրուխար ծոցին մէջ, ուր փարինե՛ր քովէ քով,
Հիւղակները սէր խարխուլ, բաղեղածածկ հրուանդան,
Ջոյգ մը անբիծ, անպսակ սէրերու պէս կը սքնա՛ն...*

«Հիւղակ» ու «բաղեղածածկ» բառերը պատահական չեն: Հայոց տները չափազանց ճաշակով զարդարուած էին ծաղկահիւսերով: Ատապազարի հայկական թաղամասերը իսկական ծաղկանոցների էին նման: Ամենայետին տնակի տիրոջից մինչեւ բարեկեցիկ քաղաքացին ծաղկի սիրահարներ էին: Պատուհանների առջեւ շարուած թաղարներից բացի, պատերն ի վեր խիտ առ խիտ մագլցում էին այծտերեւուկների (հանըմ-էլի) եւ յասմիկի լայն «գորգեր», որոնք իրենց բուրմունքով ու երփներանգութեամբ տօնական օրուայ հմայիչ տպաւորութիւն էին գործում: Յատկապէս աչքի էին զարնում մանարանատէրեր Պետրոս Մուրատեանի եւ Յովհաննէս Ճրկաեանի տները, որոնք Պոլսի առանձնատների նման բարձրադիր ու գեղեցիկ էին: Յաւելեմ նաեւ, որ քաղաքի բոլոր պետական ու մասնաւոր դիտարժան շէնքերը կառուցել, իսկ փողոցներն ու խճուղիները սալայատակել էր ճարտարապետ Վարդերես Էֆենտին:

* * *

Ահա եւ քաղաքի կենտրոնական մասը: Թափառականի պէս թրեւ եմ գալիս եւ ինձ թւում է, թէ քայլում եմ հայոց գլխաւոր փողոցով կամ Զարխի փողոցով:

Ատապազարի թագաւորը Աստուած էր, զուր չէ, որ հայերն իրենց քաղաքն անուանում էին «Աստուածարեալ» (իմա՝ Աստուծոյ ստեղծած):

Այն աստիճանի Քրիստոսապաշտ էին, որ ունէին չորս եկեղեցի եւ դրանց շուրջ էլ ապրում էին. Ս. Հրեշտակապետը՝ Մալաշըլար թաղում, Ս. Կարապետը՝ Նեմշելեր (կամ Նեմցելեր՝ «Նեմեց») բառից, ինչը վկայում էր, որ այդտեղի բնակիչների նախնիները ներգաղթել էին Աւստրո-Հունգարիայից), Ս. Լուսաւորիչը՝ Քուրթուլուչ եւ Ս. Ստեփանոսը՝ Գազելլեր թաղերում: Իւրաքանչիւր եկեղեցի ունէր առանձին-առանձին արական եւ իգական վարժարաններ. այսպէս, Ս. Հրեշտակապետը՝ Արամեան ու Գայրիանեան, Ս. Կարապետը՝ Ներսէսեան ու Սանդխտեան, Ս. Լուսաւորիչը՝ Ռուբինեան ու Հռիփսիմեան, Ս. Ստեփանոսը՝ Մեսրոպեան ու Նունեան:

Եկեղեցի եւ վարժարան ունենալը պարզ բացատրութիւն ունէր. առաջինը՝ ինքնութիւնը, տեսակը, քրիստոնէական արժէքները պահպանելու, երկրորդը՝ մրցակցային առաւելութիւններ ձեռք բերելու լաւագոյն կռուաններն էին: Այս վարժարանների աշակերտների ընդհանուր թիւը 3000 էր:

1909 թ. բացուեց տղաների Կենտրոնական երկրորդական վարժարանը, 1912-ին՝ աղջիկների դասընթացը: Գործում էին «Մանուշակ» մանկապարտէզ-նախակրթարանը, բողոքականների հայուհեաց իգական գիշերօթիկ վարժարանը, հայուհեաց աւետարանական «Աղանատուն» վարժարանը, Կրթասիրաց ընկերութիւնը, Ընթերցասիրաց միութիւնը՝ հարուստ գրադարան-ընթերցարանով: Համամտութեան համար ասեմ, որ թուրքերն ունէին մէկ մեդրեսէ՝ 30-40 աշակերտով:

Պլանշետիս մէջ փնտռում եմ եկեղեցիների լուսանկարներ եւ գտնում ընդամէնը

Ս. Հրեշտակապետի հազիւ նշմարելի զանգակատունը եւ բողոքականների եկեղեցու կիսատ պատկերը:

Քաղաքի շրջակայքում կային հայաբնակ գիւղեր, որոնք նոյնպէս ունէին եկեղեցիներ ու վարժարաններ: Դիցուք, Սափանջայում, ուր բնակւում էին մետաքսագործութեամբ, գորգագործութեամբ եւ այլ արհեստներով զբաղւող շուրջ հազար հայեր, Ս. Աստուածածին եկեղեցին, կից ունէր Արամեան վարժարանը, Հայոց գիւղում՝ Էրմենիքյոյում, եւ Հովիւ գիւղում, գտնւում էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ Ս. Կարապետ եկեղեցիները, դրանց կից՝ Վահանեան վարժարանը: Զուբուրքյոյում էր Ս. Աստուածածին եկեղեցին, Գեղամ գիւղում՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցին եւ Յովհաննէս վարժարանը: Արամը-Քըզըլըք գիւղն ունէր Ս. Ստեփանոս եկեղեցին եւ Արամեան դպրոցը, Ֆրնդըքըլը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին եւ Մեսրոպեան վարժարանը, Ֆերիզլին՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ Ռուբինեան վարժարանը, Դամըքը՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցին եւ Ստեփանոսեան վարժարանը, Էլմալը գիւղը՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին ու Լուսաւորչեան վարժարանը, Քողուքփելիթը՝ Ս. Գեղամեան եկեղեցին եւ Գեղամեան վարժարանը, Բըլքըքըլը՝ Ս. Զաքարեան եկեղեցին եւ Զաքարեան վարժարանը: Ընդհանուր առմամբ 1902-1912 թթ. Ատապազարում ու շրջակայ գիւղերում կային 18 եկեղեցի եւ 21 վարժարան:

Քայլում եմ ու հայեացքով եկեղեցի փնտռում. բնականաբար՝ ոչ մէկը գոյութիւն չունի, թուրքերը բոլորը քանդել-աւերել են:

Աւերել կամ բռնազաւթել են նաեւ դրանց կից դպրոցները, որոնք լաւագոյնն էին որպէս շինութիւն:

Զուր չէ, որ աշակերտներից մէկը այսպիսի պարզունակ տողեր գրեց.

**Ա՛հ, խրլեցին սէգ, դպրոց ջան,
Ծոցէդ ձեռքեր դաւանան,
Ու սէր սփռքը մնաց սևցանք,
Կարօտովդ մաշեցանք:**

Ես նայում եմ ուսուցիչների, աշակերտների, մանկապարտէզների երեխաների քարացած, լուռ, բայց խօսուն դէմքերին: Բազմադարեայ գէնը հպւում է նեարդերիս, եւ ունկերիս մէջ լսում եմ նրանց ձայները: Նրանք պատմում են, որ իրենցից եւ ոչ ոք բնական մահով չի մահացել: Ոմանք գնդակահարուել են, ոմանք՝ տապարահարուել, Տէր-Զօրի ճանապարհին քաղցից ու ծարաւից անշնչացել, աղջիկները՝ բռնաբարուել կամ առեւանգուել, մանուկները՝ նետուել կամուրջներից կամ մահմեդականացուել: Զայնե՛ր, փակշուրթ ձայնե՛ր, գոցբերան հառաչանքնե՛ր, որոնք միայն մէկ բան են խնդրում՝ չմոռանալ իրենց...

Եկեղեցուց ու կրթութիւնից զատ, կար եւս մի գործօն, որը ինքնապաշտպանական բնոյթ ունէր. դա առեւտրային, արտադրա-տնտեսական գործունէութիւնն էր, եւ այդ ասպարէզում ադաբազարցի հայը գերիշխող դիրք էր գրաւում:

Քաղաքի կենտրոնում գտնւում էր լայնատարած շուկան: Հնում այն փայտաշէն էր եղել, բայց XIX դ. վերջին հրոյ ճարակ էր դարձել, եւ հայերը կառուցել էին նորը՝ քարից: Շուկան շրջապատուած էր թուրքական թաղամասերով, սակայն հիւսիսային ծայրից մինչեւ հիւսիս-արեւելք աղեղնաձեւ փռուած էին հայկական թաղամասերը: Շուկան շարունակւում էր Դարղըճի տակ կոշուող փողոցով, որի աջ ու ձախ կողմերում տեղաւորուած էին բուն շուկայում մահմեդականների կողմից արգելուած խանութները՝ ձկան, խոզի մսի, ծխախոտի, պտղի ու պարէնի վաճառանոցները, ինչպէս նաեւ գինե-

տունը: Այս փողոցի 100-120 խանութներից միայն մի քանիսն էին պատկանում յոյներին, մնացյալը՝ հայերին, եւ գէթ մէկ թուրք խանութպան չկար: Իսկ բուն շուկան մօտաւորապէս հետեւեալ պատկերն ունէր. 80 %-ը՝ հայ, 10 %-ը՝ թուրք, 5 %-ը՝ յոյն, 2 %-ը՝ հրեայ ու 3 %-ը՝ այլազգիներ: Անգամ շուկայի լեզուն էր հայերէն, եւ թուրքերից շատերը ստիպուած հայերէն էին սովորել:

Ատապազարը յատկապէս աչքի էր ընկնում շերամաբուծութեամբ ու ծխախոտի մշակութեամբ: Առաջինը տարեկան 3 մլն, իսկ երկրորդը 1 մլն ղուրուշի գումար էր բերում ժողովրդին, որովհետեւ 1879 թ. մետաքսի ութ մանարանները, որոնց մեծ մասը հայերին էր պատկանում, աշխատանք էին տրամադրում հարիւրաւոր կանանց ու աղջիկներին: Մինչեւ 1915 թ. Ատապազարում մետաքսի մանարանները պատկանում էին հետեւեալ անձանց եւ ընկերութիւններին. Պետրոս Մուրատեան, Պողոս Մուրատեան, «Անդրանիկ Չարխճեան եղբայրներ» ընկերութիւն, «Արթաքի Մետարեան-Արաբզադ» Սայիդ ընկ., «Յակոբ Տալլերեան-Համիդ պէյ ընկ.», «Սուրէն Գուլումճեան եղբայրներ» ընկերութիւն, «Մկրտիչ Ճրկայեան ընկ.», «Շահինեան եղբայրներ», Անբարլեան, Կարապետ Թոփուզեան: Այսինքն, 11 մանարաններից 9-ը հայապատկան էին, 2-ը՝ հայ-թուրքական:

Շերամաբուծութիւնը, բնականաբար, յանգեցրեց մանուֆակտուրայի արտադրութեան, որը նոյնպէս ամբողջութեամբ հայերի ձեռքում էր: Նրանք էին Անդրանիկ Թարիկեանը, «Եղիաեան-Ֆեսլեան ընկ.», Սարգիս Զաղճեանը, Անդրանիկ Նազարէթեանը, Յակոբ Գարագալփակեանը, «Միսաք Կոճիկեան եւ որդիք» ընկերութիւնը, Կարապետ Գարագալփակեանը, «Մ. եւ Տ. Գամճեան եղբայրներ» ընկերութիւնը, Յովհաննէս Փանշուկեանը, Մաղաք Մաղաքեանը, Գեսաբեկեան եղբայրները եւ այլք:

Ատապազարը հիմնականում արտադրում էր ցորեն, քաթան, ծխախոտ, մետաքս, ատաղձ, սոխ, սխտոր, գետնախնձոր ու պտուղներ, անգամ... հաւկիթ: Գլխաւոր արտահանող վաճառականներն ու ֆիրմաներն էին «Յակոբ Տալլերեան եւ ընկ.», Թագաւոր Աշճեանը, «Արթաքի Միտարեան եւ ընկ.», «Ա. Ալիքսանեան եղբարք», Սրապեան եղբայրները, Մուստաֆա Դիարբեքիրլին, Յանկո Ակալիդիսը: Սրանցից բացի, կային մի շարք երկրորդական վաճառականներ, որոնք վերոյիշեալների վարկաւորմամբ կամ նրանց համար էին աշխատում: Օրինակ, քաթանը փոքրաքանակ գնող 6-7 առեւտրականները Իզմիտում այն 2,5-3,5 ղուրուշով վաճառում էին մեծաքանակ վաճառականներին, որոնք էլ իրենց հերթին արտահանում էին Եւրոպա, մասնաւորապէս՝ Մարսել, Լոնտոն ու Համբուրգ:

Յաւելէնք նաեւ, որ Ատապազարում միայն Օսմանեան կայսերական բանկն ունէր մասնաճիւղ, այնինչ միւս բոլոր վարկատուները հայեր էին: Հայապատկան հաստատութիւններ էին նաեւ տեղական այն երկու բանկերը, որոնք հիմնուել էին 1908-ի սահմանադրութիւնից յետոյ՝ երկու բաժնետիրական ընկերութիւնների կողմից:

Ուշագրաւ է նաեւ արհեստների բնագաւառում հայերի գերակայ դիրքը: Եթէ մըսագործները, հացթուխները, ոսկերիչները, կահագործները, հիւաները, որմնադիրները բացառապէս հայեր էին, եւ մասնաւորապէս կը յիշատակուի ճարտարապէտ շինարար Հայկ Չինարեանը եւ իր երեք զաւակները՝ Զաքարը, Յարութիւնը եւ Օննիկը, նրանք բազմաթիւ շինութիւններ բարձրացուցած են հայոց գլխաւոր փողոցին վրայ, իսկ յոյները՝ աղիւսագործներ ու բրուտներ, ապա թուրքերը զբաղում էին սարաշութեամբ՝ գրաստների կաշուէ պարագաների պատրաստմամբ ու լեբլեքիշութեամբ: Նըշանաւոր եղած են նաեւ կաշէգործութեան եւ կօշիկի արտադրութեան մէջ՝ Դաւիթեան՝ Խաշմանեան՝ Գալայճեան՝ Սարագեան ընտանիքները, իսկ Զգօն Զաւուշեան՝ Նուպար Շիրինեան՝ Վարդգէս Շահինեան՝ Ստեփան Անոյշեան ընտանիքները մանուֆակտու-

րայի արտագրուիթեան եւ առուծախի առեւտուրին մէջ:

Քաղաքի հայոց տնտեսական բարւօք վիճակը, յատկապէս 1908 թ. Օսմանեան սահմանադրուիթեան ընդունումից յետոյ, յանգեցրեց ազգային աներեւակայելի առաջընթացի: Զեւաւորուեցին աւելի քան 50 կրթական, մշակութային, տնտեսական, մարզական, բարեսիրական ընկերութիւններ, թատերախմբեր, երգչախումբ: Հիւրախաղերով քանիցս Ատապազար ժամանեցին Աբելեանի, Արմենեանի ու Զարիֆեանի թատերախմբերը եւ ներկայացումներ տուեցին Հալիմ էֆենտու շերամանոցի շէնքում: 1910-ից լոյս էր տեսնում «Երկիր» թերթը, 1912-ից «Իւթանիա» շաբաթաթերթը՝ «Ատրուշան» տպարանում:

Ահա այսպէս, Աստուծոյ հովանու ներքոյ ընթանում էր աշխատասէր, կրթասէր, հիւրասէր ազաբազարցի հայի կեանքը, երբ վրայ հասաւ 1915-ը...

* * *

Դեռեւս պատերազմի նախօրեակին Թալէաթը Ատապազար էր ուղարկել Հէլիմ Պէյ անուամբ մի գազանի: 1915-ի Յունիսի կէսերին սա 300 երեւելի հայերին՝ երեք կուսակցութիւնների անդամների, մտաւորականների, ձեռնարկատէրերի, վաճառականների եւ արհեստաւորների, հաւաքեց-լցրեց Ս. Կարապետ ու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիները եւ ահաւոր ծեծուշարդի ենթարկելով՝ պահանջեց յանձնել հայութեան մօտ գտնուող զէնքը: Զէնքերը հաւաքելուց 4-5 օր անց պաշտօնապէս յայտարարուեց, որ քաղաքի բոլոր հայերը ժամանակաւորապէս տեղափոխուելու են մօտակայ գիւղերը եւ յետոյ նորից վերադառնալու են: Մեկնելու համար տրուած էր միայն երկու օր ժամանակ: Քաղաքի 4000 տուն հայութիւնը մի օրուայ մէջ տներից դուրս թափուեց, ովքեր ձիու, եզան կառքեր ունէին, ամենաանհրաժեշտ իրերն արդէն բարձած, ճանապարհ էին ընկել էսքիշեհիւրի ուղղութեամբ, իսկ մնացեալներն իրենց իրերը տեղափոխում էին կայարան՝ երկաթուղով գնալու համար: Ոմանք թանկարժէք զարդերն ու ոսկեղէնը թաղեցին հողի մէջ, միւսներն ունեցուածքի զգալի մասը յանձնեցին թուրքերին այն յոյսով, որ կը վերադառնան ու հետ կը ստանան:

Այն, ինչ կատարուեց յետագայում, գրել եմ սկզբում, Ատապազար «ժամանելիս», բայց լրացնեմ գրող ու հրապարակախօս Ենովք Արմէնի խօսքով. «Քսան հազար հոգի հաշուող հայ ազգաբնակչութիւնը ոտքի է: Մարդկային էակներու ծփուն ծով մը, որուն ալիքները բազմաձեւ գալարումներով կը թաւալին՝ ողբի հեծծիւններով, անէծքի մորմնաչիւններով, անզօր կատաղութեան յուսահատական մրմունջներով: Կիզիչ արեւը ծաղր կը ցանէ տարաբախտ արկածեալներու գլխուն: Սեւ ճակատագիրին հեռանկարէն զարհուրած, անոնք յաշտուած են արդէն մահուան՝ դէպի ուր կը քշուին: Գիտակցութիւնը ունին վաղուան արիւնոտ արհաւիրքներուն, որոնց անզօր մղձաւանջի պէս կը տանջէ միտքերը, բայց որոնցմէ ազատագրուելու յոյսի աղօտ նշոյլը անգամ չեն տեսներ: Անորոշ, անգիտակից, աննպատակ տատանումի կոհակներու է վերածուած բովանդակ ժողովուրդը, տուներէն փողոցները թափած, համազանգուած բռնագաղթի բեկորներու թշուառութիւնով, ոչխարի հօտի բաժան-բաժան խումբերու պէս՝ որոնք հովիւ չունին, մեծամասնաբար կին ու տղայ, անխնամ տարագներով զգեստաւոր, դեռ ճամբայ չելած աղքատ, քանի որ չեն գիտեր թէ ի՞նչ գոյք առնելու են եւ ի՞նչ թողելու են, ամէն ինչ լքելու դատապարտուած, կահ ու կարասի տուններէ դուրս հանուելով փողոցները փռուած՝ ծախուելու համար, մինչ գնորդ չկայ, անօթի, անսուաղ, չոր հաց կրծելով, քանի որ խոհանոց չկայ, եւ հարկադրուած երեք օրուան մէջ կայարանը գրտնուելով կառախումբ մտնելու, կենդանիի երկյարկ վակոններու մէջ, նախիրի պէս խառնիխուռն, վրայ-վրայ, ընտանիքի անդամները իրարմէ խզուած, աճապարանքով,

հելհել, վազնիվազ կայարան հասնելու համար, վաղը բոպիկ քալելով այն ճամբաները, որոնք հալածական աքսորուածները դէպի անշրդի անապատները կ'առաջնորդեն, որպէսզի հոն արեւէ խանձած, ծարաւէ պապակած, անօթութենէ հիւծած, յոգնութենէ կմախացած, իյնան մահուան մանգաղէն հնձուելով, եթէ մինչեւ հող, ճամբան հրաշքով ազատած են՝ կողոպուտի, թալանի կեղեքումներէն, կոտորածի համաշարդերէն, եաթաղաններով խողխողուող ողջակէզներու արիւնի գետերէն:

Քաղաքին մէջ կը տիրէ «վերջին դատաստան»-ի ցնորեցուցիչ տեսարաններուն ամենէն վայրագներուն մղձաւանջը»:

Այո, մարդիկ ու քաղաքները զարմանալիօրէն յար ու նման են՝ ծնուում, ապրում ու մեռնում են:

Հայն իր արդար քրտինքով հիմնեց Տոնիկաշէնը: Յետոյ թուրքն անունը դարձրեց Ատապազար, բայց հիմնադիր հայը մնաց: Այդ քաղաքի 520 տարուայ գոյութիւնից յետոյ թուրքը որոշեց... հային վերացնել ու քաղաքը պահել: Տեղահանեց, բնաջնջեց, բռնաքշեց, հայի ներկայութեան հետքն անգամ սրբեց:

Ատապազարը մեռեալների քաղաք է: Հայը, մարդը կայ, քաղաքը մեռած է:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԴԱԴԱՅԵԱՆ

Հայոց տնտեսական մշակոյթի տեսաբան,
հրապարակախօս

